

एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य

डॉ. विशाखा संजय कांबळे

विभागप्रमुख, मराठी विभाग

वसंतराव नाईक शासकीय कला व समाजविज्ञान संस्था (मॉरिस कॉलेज), नागपूर

सारांश-

एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य याबाबत विचार करताना, एकविसावे शतक हे विज्ञान युग म्हणून मानल्या जाते. समाजाकडे डोळसपणे बघण्याची दृष्टी विज्ञानाने दिली. जागतिक स्तरावर विस्थापितांचे प्रश्न दुर्गम भागाप्रमाणे दुर्लक्षित झाले. निग्रो, आदिवासी, मायालोक, पाताळलोक, भटक्याजमाती, अल्पसंख्याक, श्रमजीवी, कामगार, मजूर... इत्यादी विस्थापितांचे प्रश्न ज्वलंत झाले आहे. या प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे कार्य साहित्याने केले. क्रिया-प्रक्रिया यातून प्रतिबिंबित होणारी सामाजिक बांधिलकी मराठी साहित्यातून उधृत झाली.

बीजशब्द-

एकविसावे शतक, विस्थापितांचे प्रश्न, मराठी साहित्य, निग्रो, आदिवासी, अल्पसंख्याक, श्रमजीवी

प्रस्तावना-

एकविसाव्या शतकात जागतिक स्तरावर विस्थापितांचे प्रश्न निर्माण झाले. भांडवलदार (मालकवर्ग) व मजूर असे दोन गट तयार झाले. भांडवलदार प्रस्थापित, संघटित, धनसंपन्न आहे. याउलट मजूर विस्थापित, असंघटित, निर्धन आहे. प्रस्थापित आणि विस्थापित यांचे प्रतिबिंब तत्कालीन साहित्यात उमटले. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, वैचारिक व आदिवासी साहित्य इत्यादीमध्ये अधोरेखित झाले. त्या अनुषंगाने आदिवासी साहित्यावर घेतलेला संशोधनात्मक वेध.

विस्थापित कोण?

जागतिक स्तरावर विस्थापितांचे वर्ग?

१. विस्थापित व प्रस्थापित
२. संघटित व संघटित
३. शोषक व शोषित

कामगार-श्रमजीवी

१. महिला-ग्रामीण, शेतमजूर, मोलकरीन, बांधकाम मजूर, वेटर, हॉटेल कामगार, आरोग्य सेविका (आशा) ग्राम पंचायत-महिला, रोजनदारी गट इत्यादी.

२. कारखान्यात काम करणारा मजूर वर्ग

१. नियमित पगारावर नाहीत.

२. करार पद्धतीने कार्य करणे.

‘आदिवासी’ ही जमात अतिप्राचीन किंवा आदिमानवाच्या काळातील आहे. हे त्यांच्या भौगोलिक पर्यावरणावरून समजून येते. भौगोलिकतेचा त्यांच्या जीवनमानावर जास्तीत जास्त परिणाम झाला. निसर्ग हा त्यांचा जीवनाधार आहे.

“आज आदिवासी शब्द उच्चारताच आपणापुढे उभा राहतो तो प्रत्येक शतकाने छळलेला, नागवलेला अन शेवटी जाणीवपूर्वक रानकपारीत डांबला गेलेला असंघटित माणूस.”^१ या पृथ्वीतलावर पहिला मानव जन्माला आला. तो दक्षिण आफ्रिकेत इ.स.पूर्व १.५ करोड वर्ष. त्यांतर अनेक मानवजमाती निर्मित झाल्या. इ.स. पूर्व २० लाख वर्षापूर्वी मानव Civilize (जमिनीवरील मानव) झाला. जंगली, रानटी, अनादी, आदिम, आदिवासी असा प्रवास झाला.

“प्रागैतिहासिकतेत झाडिया जमातीचे अनेक रहस्य दडलेले आहेत. मानवांनी केलेली उत्क्रांती, या विकसनशील प्रक्रियेत या जमातीचे स्थान आहे. पुरातत्त्वाच्या दृष्टीने बघितले तर ही जमात आपल्याला प्राचीन आढळते.”^२ ही जमात प्राचीन काळात निसर्गात (झाडित) होती. आजही याच भागात आपले जीवन व्यतीत करीत आहे. झाडी प्रांतात राहणारा आदिवासी समुदाय अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजांपासून वंचित आहे. ज्या जमातीने मानवी उत्क्रांतीमध्ये महत्त्वाचे पाऊल उचलले. तीच जमात विस्थापित झाली. प्राचीन दंडकारण्य आदिवासी जमातीचा प्रांत. नाग व मोर हे या वंशाचे प्रतिक आहे. घोडा हा प्राणी त्यांच्या शूरवीरतेचे प्रतिक आहे. त्यामुळे प्रत्येक गावाच्या वेशीवर घोड्याची मूर्ती आढळते. या जमातीत ४ देव, ५ देव, ६ देव, ७ देव, व १२ देव मानल्या जातात. यामध्ये ७ देवाला महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. देव म्हणजे काय? तर गावाच्या वेशीवर ठेवण्यात येणारे दगड. या दगडांना कोणताही आकार नाही अथवा त्यावर अन्य काही लावले नसते. यावरून हे लक्षात येते की, ही संस्कृती पाषाणयुगीन

असावी. या जमातीत 'मातृसत्ताक पद्धती' रूढ आहे. गावातील मुखिया अथवा मुखियानी असते. सिंधू संस्कृतीच्या कालखंडात नागवंशीयामध्ये 'मातृसत्ताक पद्धती' अस्तित्वात होती. नागवंशीयाची एक शाखा द्रविड. या द्रविडांनी भ्रमणतीच्या काळात दंडकारण्यात वस्ती केली.

विस्थापित जीवन-अन्न, वस्त्र, निवारा ह्या मानवाच्या मूलभूत गरजा. आदिवासींच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करू शकत नाही. घनदाट जंगलात भ्रमंती करणारा; कित्येक वर्षांपासून निसर्गावर अवलंबून आहे. रानावनातून, जंगल-दर्यातून, पहाड-टेकडी, नदी-नाले, यातून त्यांचा प्रवास. जे मिळेल ते खायचे व पुढील प्रवास करायचा. "भूक' मानवाच्या उत्क्रांतीमधील महत्त्वपूर्ण बाब आहे. मानवी विकासाची जडणघडण यातूनच झालेली आहे. विकासाच्या नवनव्या वाटा तो शोधत गेला आणि मेंदूच्या रासायनिक क्रिया-प्रक्रियेतून मानवी जीवनाचे कंगोरे उलगडत गेला व आर्थिक जीवन विकसित होऊ लागले. झाड्या जमातीने विकासाची परंपरा तशीच चालू ठेवली. शेती, उद्योगधंदे-व्यवसाय, व्यवहार-देवाणघेवाण, बेरोजगारी, मजूर व्यवस्था." शिकार करणे, पशुपालन करणे, जंगली फळे गोळा करणे, मोहफुले वेचणे-दारू काढणे, टोळी गोळा करणे-तेल काढणे, तेंदुपत्ता करणे, झाडण्या कापणे, विसुरल्या पकडणे, मासेमारी. यापासून त्यांचे पुरेसे भरणपोषण होत नाही.

विस्थापित प्रश्नांकरिता "...ज्या आदिवासी क्रांतिकारकांनी प्राणांची आहुती दिली त्यांची नोंद मात्र आम्ही सोईस्करपणे विसरलो आहोत. नाव घेण्यासारख्या आदिवासी क्रांतिकारकांत रागोजी भांगरे, शंकरशहा, बापूराव शेडमाके, गंगा नारायण, वीरप्पा व वट्टुवसप्पा, तंटया भिल्ल, खाज्या नाईक, भागोजी नाईक, होण्या केंगले, बिरसा मुंडा, ताना भगत, तल्लक्कर चंदू, अल्लूरी सीताराम राजू, बाबा तिलका मांझी, लक्ष्मण नायक, चक्र विशोई, राणी गाईदिल्लू, गोविंदगुरू, सिदो, कान्हू, भगीरथ बाबा इत्यादींचा समावेश केल्याशिवाय इतिहास पूर्ण कसा होऊ शकतो? पण इतिहास पूर्ण करण्याचे महापाप प्रस्थापित व्यवस्थेने आणि इतिहासकारांनी मात्र केले आहे." आदिवासींचा प्रश्न आदिम ते आजतागायत तसाच अनुत्तरित आहे. "हाल ही में बिहार राज्य सी. आई. टी. यू. के फॅसले के अनुसार कोलफील्ड यूनिवर्सिटी ने बिहार में

पैमाने पर विस्थापितों कि समस्याओं को लेकर, संघर्ष के इतिहास के प्रति जागरूक कराने तथा भविष्य में एकजुट होकर सरकार से संघर्ष कर पुनर्वास एवं रोजगार तथा अन्य अधिकारों कि प्राप्ति हेतु संगठित करने के लिए एक सम्मेलन केदला नगर, हजारीबाग में किया। इस सम्मेलन में आठ जिलों से 400 प्रतिनिधियों ने भाग लिया, जिसमें पचपन महिलाएँ भी थीं। हजारीबाग जिला के पैंतीस गाँवों से विस्थापित जुटे थे।"

विस्थापित-आदिवासी साहित्य

- डॉ. विनायक तुमराम-आदिवासी साहित्य आणि स्वरूप, आदिवासी साहित्य: दिशा आणि दर्शन, आदिवासी और उनका निसर्गधर्म-(वैचारिक)
- कवी भूजंग मेश्राम-उलगुलान (कवितासंग्रह)
- कवयित्री उषाकिरण आत्राम-मोटयारिन (कवितासंग्रह)
- कवयित्री कुसुम अलाम-रान आसवांचे तळे, रान पाखरांची माय, रान जखमांचे गोंदण (कवितासंग्रह).
- कवी वाहरू सोनवणे-गोधड, रोडाली (कवितासंग्रह)
- साहित्यिक उत्तम कांबळे-जागतिकीकरणत माझी कविता (कवितासंग्रह), कावळे आणि माणसं (कथासंग्रह), देवदासी आणि नग्नपूजा (संशोधनपर)
- विशाखा संजय कांबळे-झाडीपट्टी रंगभूमी, दंडार, झाडी बोली, झाडिया जमात (संशोधन)

विस्थापितांचा प्रश्न ही आदिवासींची गंभीर व चीरकालीन बाब आहे. विस्थापितता ही या जमातीची मुख्य समस्या आहे. ते नागवंशीय असून भारताचे 'नाग'रिक्त आहेत.

संदर्भ-

1. शरणकुमार निंबाळे (संपादन)- साठोत्तरी मराठी वाङ्मय, विनायक तुमराम, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., शनिवार पेठ, पुणे, २००७, पृ. २२७.
2. विशाखा संजय कांबळे-झाडिया जमात, साहित्य प्रसार केंद्र, नागपूर, २०२१, पृ. २८.
3. तत्रैव, पृ. ९९.
4. गोविंद गारे-स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासी क्रांतिकारक, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, २००४, पृ. ६
5. रमणिका गुसा (संपादन) आदिवासी विकास से विस्थापन, राधाकृष्ण प्रकाशन प्रा. लि., नई दिल्ली, पृ. 90-91.